

Studia i materiały z historii nowożytnej i najnowszej Europy Środkowo-Wschodniej, 1: *Na styku epok. Ziemie południowo-wschodniej Rzeczypospolitej od XVII do początku XIX wieku*, red. T. Kargol, W. Michałowski, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, Wydawnictwo Tempora, Kraków–Kijów 2020, ss. 198, tab., ryc. kol., ryc. cz. biał., mapy.

Studia i materiały z historii nowożytnej i najnowszej Europy Środkowo-Wschodniej, 2, red. T. Kargol, W. Michałowski, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, Wydawnictwo Tempora, Kraków–Kijów 2021, ss. 152.

W latach 2020 i 2021 ukazały się dwa tomy wydawnictwa *Studia i materiały z historii nowożytnej i najnowszej Europy Środkowo-Wschodniej*, będące owocem wieloletniej współpracy historyków polskich i ukraińskich. Publikacje zostały wydane wspólnie przez Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica” z Krakowa oraz Wydawnictwo Tempora w Kijowie. Poświęcono je różnym aspektom historii południowo-wschodnich terytoriów wchodzących niegdyś w skład Rzeczypospolitej Obojga Narodów, w okresie od XVI do XX w. W pierwszym tomie znajduje się dziewięć artykułów autorstwa historyków polskich i ukraińskich (po polsku lub ukraińsku). Z kolei drugi zawiera cztery artykuły, dwie edycje źródeł oraz dwie noty o książkach i projektach badawczych (w językach polskim, angielskim i ukraińskim). Każdemu z tekstów towarzyszą angielskie streszczenie i słowa kluczowe oraz nota biograficzna w języku ojczystym autora lub po angielsku.

Pierwszy tom serii otwiera artykuł Ołeksija Winnyczenki poświęcony obecności wołyńskiego rodu Jełowickich w Trybunale Koronnym w latach 1590–1647. Zaznaczając, że badanie aktywności mieszkańców południowo-wschodnich województw Rzeczypospolitej w tej instytucji jest wyjątkowo utrudnione z powodu zniszczenia ksiąg trybunalskich w 1944 r., badacz dokonał rekonstrukcji działalności Jełowickich na podstawie dokumentów znalezionych w archiwum rodowym. Wykazał, że w okresie od 1590 do 1647 r. w dokumentach trybunalskich wymienionych zostało 48 członków rodu (obojga płci), głównie jako pozywających lub pozwanych. Zwrócił też uwagę, że w tych latach Jełowiccy piętnastokrotnie pełnili funkcję deputatów. Zaznaczył również, że przedstawicielki rodu występowały w dokumentach trybunalskich tak samo często jak mężczyźni, jednak rzadziej uczestniczyły w jego obradach (za wyjątkiem wdów).

Kolejnym artykułem zamieszczonym w pierwszym tomie serii jest praca Artura Goszczyńskiego dotycząca postaw ludności cywilnej wobec najazdów kozackich w pierwszym roku powstania Bohdana Chmielnickiego. Badacz przedstawił działania zagonów kozacko-tatarskich pustoszących miejscowości województwa lubelskiego w trakcie ofensywy armii powstańczej na województwa centralne Rzeczypospolitej oraz reakcje mieszczan krańskich na inwazję. Przybliżył historię założenia Kraśnika oraz podał dokładne informacje o położeniu, umocnieniach i stanie majątkowym jego mieszkańców, po czym opisał okoliczności napadu kozackiego na miejscowość. Autor szczegółowo zaprezentował reakcję ludności miasta i przedmieść, omawiając działania zarówno tych, którzy uciekali, ratowali dobytek, jak i uczestniczących w grabieżach. Ukazał także działanie miejskiego wymiaru sprawiedliwości wobec tych ostatnich. Goszczyński zwrócił uwagę, że zachowanie wojsk kozacko-tatarskich na Lubelszczyźnie wpłynęło na postawę szlachty na polu elekcyjnym, wytwarzając atmosferę strachu i obaw o bezpieczeństwo Warszawy. Podkreślił on również, że narastająca panika szlachty oraz poparcie przez

hetmana Chmielnickiego kandydatury Jana Kazimierza, wraz z innymi czynnikami, przekreśliły szanse na uzyskanie tronu przez Karola Ferdynanda.

W artykule Jarosława Stolickiego poruszona została problematyka szlachty kijowskiej w drugiej połowie XVII w. Autor kompleksowo opisał sytuację egzulantów, którzy musieli opuścić swoje majątki na Kijowszczyźnie po wybuchu powstania Bohdana Chmielnickiego, zwracając uwagę na przyczyny ucieczki, reakcję reszty społeczeństwa szlacheckiego oraz próby powrotu uchodźców do opuszczonych majątków. Następnie zaprezentował wpływ wydarzeń politycznych po 1654 r., począwszy od unii perejaśławskiej, a skończywszy na traktacie Grzymułtowskiego, na sytuację szlachty kijowskiej. Omawiając udział egzulantów w życiu politycznym na stopniu lokalnym i krajowym, Stolicki podkreślił, że szlachta ziemi kijowskiej przebywająca na uchodźstwie stanowiła poważną siłę polityczną, zdolną zrywać sejmy, co pokazał przypadek sejmiku koronacyjnego Michała Korybuta. Prócz tego w tekście przedstawiono zagadnienia związane z wewnętrzną organizacją prawną szlachty kijowskiej oraz uczestnictwem jej przedstawicieli w działaniach wojennych.

Praca Marty Onyśkiw dotyczy propagandy w uniwersałach Michała Korybuta Wiśniowieckiego i Jana III Sobieskiego. Badaczka przedstawiła genezę uniwersałów królewskich, powody ich wystawiania oraz adresatów tych dokumentów. Następnie przeszła do analizy obecnej w nich propagandy, szczególnie zaś prezentowanej w źródłach koncepcji Rzeczypospolitej jako obrońcy chrześcijaństwa w walkach z Turkami i Tatarami. Onyśkiw zwróciła uwagę na obecną w uniwersałach narrację, w której walka z nieprzyjacielem była przedstawiana jako narzędzie do zachowania wolności szlacheckiej.

Grzegorz Zamoycki badał z kolei położenie ludności żydowskiej w Rzeszowie w połowie XVIII w. Autor oparł swoją pracę na uniwersałach Hieronima Teodora Lubomirskiego z lat 1753–1761. Przedstawiwszy historię miasta, dzieje społeczności żydowskiej oraz biogramy właścicieli Rzeszowa, szczegółowo opisał funkcjonowanie rzeszowskiej gminy żydowskiej od strony ekonomicznej. Zasadniczą część pracy to analiza uniwersałów Lubomirskiego. Autor przytoczył ich treść oraz zarysował przyczyny i przebieg sporu pomiędzy ludnością żydowską a starszymi rzeszowskiego kahału. Duży fragment poświęcono uniwersałom z 1760 r. określającym zasady funkcjonowania jatki koszernej. Autor konkludował, zgodziwszy się z тезami Jerzego Motylewicza dotyczącymi stosunku właścicieli do miasta i zamieszkujących je mieszkańców, że pomimo podjęcia prób ratowania pozostającego w trudnej sytuacji gospodarczej miasta, działania Teodora Hieronima Lubomirskiego, a także jego stosunek do ludności żydowskiej, prowadziły do ekonomicznego upadku Rzeszowa¹.

Szósty artykuł pierwszej tomu serii to praca autorstwa kijowskiego badacza Ołeksija Sokyryki. Poświęcona została reformom ustrojowym Hetmanatu przeprowadzonym na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XVIII w. przez Kyryła Razumowskiego, ostatniego hetmana lewobrzeżnej Ukrainy, które zapoczątkowały proces upadku Hetmańszczyzny. Autor porównał próby zreformowania Hetmańszczyzny z początku i połowy XVIII stulecia. Zaznaczył, że mianowanie Razumowskiego hetmanem odbyło się na polecenie Petersburga, zaś on sam zaczął traktować Państwo Kozackie jako dziedziczną własność prywatną. Sokyryko skupił się na dokładnym opisie reform Razumowskiego, szczególnie zaś tych o znaczeniu hierarchicznym, prawnym i wojskowym. Wykazał, że w tym przypadku wprowadzenie zmian miało na celu wzmocnienie niezależności i odrębności Hetmanatu, podkreślając, że inicjatywa wychodziła zarówno od starszyzny, jak i od hetmana.

Tekst Krzysztofa Ślusarka dotyczy kobiet jako posiadaczek nieruchomości w miastach wschodniej części Galicji pod koniec XVIII w. Badacz zwrócił uwagę, że poruszanie kwestii kobiet jako właścicielek ziemskich jest stosunkowo rzadkim zjawiskiem w polskiej literaturze

¹ Motylewicz J. 1994.

naukowej. Analizując kataster józefiński, wykazał, że w badanych 101 miastach przynajmniej 2072 kobiety były właścicielkami lub użytkowniczkami nieruchomości. Liczba ta obejmuje zarówno kobiety-posesorki, sprawujące władzę nad poddanymi, posiadaczki nieobciążonych prawem feudalnym posiadłości lub właścicielki parcel miejskich, same posiadające status poddanych. Autor przedstawił charakterystykę różnych kategorii poseserek, uwzględniając ich status społeczny, wielkość posiadanej ziemi, strukturę ekonomiczno-wyznaniową oraz stan rodzinny. Zaznaczył, że odsetek kobiet wśród posiadaczy nieruchomości nie był duży. Lekturę artykułu ułatwiają dołączone tabele oraz mapa miast i miasteczek we wschodniej Galicji pod koniec XVIII w.

W pracy poświęconej Czerwonogrodowi na przełomie XIX i XX w. Tomasz Kargol przedstawił historię miasta, jego położenie geograficzne i geopolityczne, status prawny, uwzględniając też starostwo czerwonogrodzkie, uwarunkowania religijne oraz strukturę własnościową, a także zaprezentował kolejnych dzierżawców i właścicieli miejscowości. Scharakteryzował przestrzeń miejską, biorąc pod uwagę zachodzące w ciągu lat zmiany powierzchni i struktury gruntów i podkreślając agrarny charakter Czerwonogrodu. Opisał również ważne objekty i instytucje znajdujące się na jego terenie: zamek, w którego miejsce zbudowany został pałac Ponińskich, nowy kościół, szkoły, szpitale, sierociniec i zgromadzenie zakonne sióstr miłosierdzia. Autor zaprezentował też przestrzeń społeczną dominium czerwonogrodzkiego, przedstawił tabelarycznie i graficznie liczbę ludności oraz jego strukturę społeczno-zawodową i majątkową. Zwrócił uwagę na różnicę w obciążeniu poddanych ks. Lubomirskiego i proboszcza oraz na zmianę struktury społecznej Czerwonogrodu po uwłaszczeniu chłopów w 1848 r. Narrację wzbogacają reprodukcje map i litografii z epoki oraz archiwalne i współczesne fotografie.

Ostatnim tekstem w tomie pierwszym jest artykuł Maryny Budzar dotyczący interakcji społecznych szlachty Lewobrzeżnej Ukrainy ukazanych na podstawie źródeł narracyjnych sporządzonych przez członków rodziny Gałaganów. Badaczka po ogólnym omówieniu założeń metodologicznych i materiału źródłowego nakreśliła krótko historię tego kozackiego rodu. Następnie dzięki analizie egodokumentów wytworzonych przez Gałaganów ustaliła nie tylko ich liczne powiązania z osobami o równym statusie, lecz także związki pomiędzy elitą lewobrzeżnej Ukrainy a centrum Imperium Rosyjskiego. Opisała również kontakty pomiędzy członkami rodu jako elitą a osobami zależnymi od nich: służbą, klientami etc. Autorka poruszyła też w tekście kwestię „topografii społecznej”, opisując, jak w ciągu lat zmieniały się centra społecznej aktywności arystokracji Lewobrzeża.

Tom drugi otwiera artykuł Michała Kańkowskiego dotyczący powinności chłopskich w dobrach Lipiny należących do Ordynacji Zamojskiej na przełomie XVIII i XIX stulecia. Charakteryzując i analizując zawartość kolejnych inwentarzy ordynackich, badacz przytoczył informacje dotyczące zarówno składu zabudowań dworskich, jak obciążeń i obowiązków chłopów oraz postawił pytanie, czy wejście części ziem Ordynacji pod panowanie Austrii miało wpływ na poprawę ich losu. Zauważywszy zmiany w liczbie dni powinności i kwotach rozliczeń, stwierdził, że byt chłopów ordynackiego w Cesarstwie Austriackim był lepszy niż w końcowym okresie istnienia Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Interesujący tekst Tomasza Jacka Lisa poświęcony jest turystom z Galicji w Dalmacji i Istrii w drugiej połowie XIX i na początku XX stulecia. Autor wskazał, że dotychczas nie przeprowadzono pełnych i szczegółowych badań dotyczących polskiej turystyki w Dalmacji. Należy odnotować, że sam wykorzystał w pracy materiał źródłowy różnego typu: między innymi opublikowane źródła narracyjne czy dokumenty, sprawozdania, listy i wspomnienia wchodzące w skład zasobów archiwalnych instytucji z Warszawy, Lwowa, Sarajewa i Dubrownika. Charakteryzując dzieje turystyki w omawianych regionach, badacz zaznaczył, że Polacy odwiedzali je nie tylko ze względu na walory krajoznawcze, ale i na możliwość poratowania zdrowia. Dostrzegł też duży wpływ kolei żelaznych na zwiększenie ruchu tury-

stycznego, co zbiegło się ze wzrostem populacji dalmatyńskich i istryjskich miast (częściowo spowodowanym rozwojem marynarki wojennej). Lis zwrócił uwagę na znaczną popularność kurortów dalmatyńskich i istryjskich zarówno wśród arystokracji, która nabywała tam nieruchomości (nawet całe wyspy!), ale także wśród inteligencji, literatów, artystów, oficerów, lekarzy i polityków. Opisał również zmierzch turystyki nadadriatyckiej spowodowany wybuchem I wojny światowej.

Kolejnym artykułem tomu jest praca Romana Marcinka o ochronie i konserwacji zabytków w Galicji Wschodniej. Scharakteryzowawszy krótko podejście do ochrony zabytków w Rzeczypospolitej przedrozbiorowej, autor wskazał na różnice w postrzeganiu zagadnienia zachowania dziedzictwa materialnego w Galicji Wschodniej i Zachodniej, zwracając przy tym uwagę na niedostateczną liczbę prac poświęconych tej problematyce. W omawianym tekście największy nacisk położył na omówienie osiągnięć niesformalizowanej i sformalizowanej ochrony zabytków w Galicji Wschodniej. Badacz opisał scentralizowane, animowane przez Wiedeń działania mające na celu zachowanie substancji zabytkowej. Sporo miejsca poświęcił biografii i dokonaniom trzech konserwatorów zabytków Galicji Wschodniej (do 1867 r.): Franciszka Strońskiego, Adolfa Wolfskrona oraz Mieczysława Potockiego, szczególnie podkreślając zasługi tego ostatniego, zwłaszcza jeśli chodzi o ochronę statuy tzw. Świątowida ze Zbrucza.

Ukraiński badacz Andrij Starodub poświęcił artykuł konfliktowi o lwowską cerkiew św. Jerzego, który toczył się w latach 1919–1939 pomiędzy Kościołem Prawosławnym a władzami II Rzeczypospolitej. Autor zarysował historię świątyni od jej powstania do I wojny światowej, wskazując na rolę, jaką pełniła ona w trakcie rosyjskiej okupacji Galicji w latach 1914–1915. Podkreślił, że po 1919 r. problemem były roszczenia strony rumuńskiej do opisywanej cerkwi (przed wybuchem wojny podlegała ona metropolii bukowińskiej w Czerniowcach, która po 1918 r. znalazła się w obrębie Królestwa Rumunii), a także spory wewnętrzne związane z pretensjami do świątyni wysuwanymi przez grekokatolików, prawosławny ordynariat połowy Wojska Polskiego oraz prawosławną metropolię warszawską. Badacz drobiazgowo opisał dyplomatyczny i sądowy spór pomiędzy metropolią bukowińską i państwem polskim, wykorzystując głównie dokumenty ministerialne. Na tym przykładzie, a zwłaszcza w związku z ostatecznym wprowadzeniem do cerkwi prawosławnego kapelana Wojska Polskiego protoprezbitera Konstantego Siemaszki w 1937 r., wykazał negatywny stosunek do mniejszości religijnych i etnicznych prezentowany przez władze II Rzeczypospolitej w drugiej połowie lat trzydziestych.

Pierwszą z zamieszczonych w tomie edycji źródłowych jest opracowany przez Witalija Mychajłowskiego opis starcia sił polskich z Tatarami pod Baworowem w 1589 r., sporządzony przez Jana Potockiego, ówczesnego pisarza polnego koronnego. Źródło należy do zespołu Archiwum Zamoyskich przechowywanego w Archiwum Głównym Akt Dawnych². Listowna relacja Potockiego jest cenna ze względu na osobistą obecność jej autora na polu bitwy oraz jego znajomość realiów rzemiosła wojskowego. List Potockiego do Jana Zamoyskiego stanowi ważny materiał porównawczy i uzupełniający wobec opisu bitwy baworowskiej z dzieła Joachima Bielskiego³. Wydawca podkreślił, że język źródła nie został uwspółcześniony z uwagi na chęć zachowania specyfiki mowy polskiej końca XVI w. Tekst opatrzonego aparatem naukowym. Na uwagę zasługują liczne przypisy rzeczowe: pozwalające zidentyfikować pojawiające się w źródle osoby i miejsca oraz uzupełniające, wyjaśniające konteksty zawartych w nim informacji, które opracowano nie tylko przy wykorzystaniu literatury przedmiotu, ale i innych materiałów źródłowych.

² AGAD, AZ, sygn. 688, k. 21–24.

³ Bielski J. 1851, s. 103–106.

Marija Harasymczuk przygotowała edycję dziewięciu aktów zwolnienia z poddaństwa pochodzących z siedemnastowiecznych ksiąg ekonomii samborskiej, które przechowywane są w zasobach Biblioteki Naukowej Lwowskiego Państwowego Uniwersytetu im. Iwana Franki. We wprowadzeniu badaczka zaznaczyła różnice pomiędzy powinnościami chłopów ze wsi na prawie wołoskim, a tymi z miejscowości osadzonych na prawie ruskim i niemieckim. Opisała powody poszukiwania przez chłopów możliwości zwolnienia z poddaństwa i powinności wobec pana, procedurę takiego zwolnienia oraz jego konsekwencje, zarówno dla dziedzica, jak i chłopca. Podała także informacje o finansowym koszcie zwolnienia poddanego ze służby. Edycja została przygotowana zgodnie z rekomendacjami Instytutu Ukraińskiej Archeografii i Źródłoznawstwa im. M. S. Hruszewskiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy dotyczącymi wydawania źródeł obcojęzycznych. Tekst źródła opatrzony został czterema przypisami, w których wyjaśniono braki lub omyłki pisarskie w podstawie wydania oraz przypisem początkowym zawierającym zasady edycji tekstu.

W drugim tomie serii znajduje się również dział z recenzjami i omówieniami. Wiesław Caban zrecenzował rosyjskojęzyczny słownik biograficzny konfederatów barskich na Zachodniej Syberii autorstwa Anny A. Krich, Swietłany A. Muliny oraz Adama Danilczyka⁴. Recenzent podkreślił trudności, z jakimi musieli zmierzyć się badacze, i pozytywnie ocenił przygotowaną przez nich publikację.

Drugi tom *Studiów i materiałów...* zamyka tekst Adrianny Sznapiak, będący prezentacją wspólnego projektu Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk oraz Wydziału Geodezji i Kartografii Politechniki Warszawskiej. Opisywany projekt miał na celu stworzenie bazy georeferencyjnej zawierającej dane o sieci osadniczej i strukturach terytorialnych Polski w latach 1918–1939. Autorka omówienia, będąca również współuczestniczką projektu, przedstawiła źródła, z jakich korzystano przy budowie bazy, przybliżyła proces jej tworzenia, w tym technologię zastosowaną przez badaczy, oraz wskazała na problemy powstałe w trakcie wykonywania projektu.

Oba tomy *Studiów i materiałów z historii nowożytnej i najnowszej Europy Środkowo-Wschodniej* stanowią cenny wkład w polsko-ukraińską współpracę naukową. Zaprezentowane w nich artykuły oraz inne prace stanowią różnorodne podejście do historii regionu. Poruszane zagadnienia przedstawione zostały wielowątkowo, a problematyka pracy jest oryginalna. Artykuły stanowią punkt wyjścia do dalszych badań. Na szczególną uwagę zasługują teksty poświęcone historii kobiet oraz zagadnieniom dotyczącym chłopów i mieszczan. Interesujące i warte odnotowania są również wydane w *Studiach i materiałach...* źródła, a szczególnie relacja z bitwy pod Baworowem. Praca nie jest pozbawiona pewnych mankamentów. Przygotowanie niektórych artykułów do druku wydaje się być niedokładne, choć nie umniejsza to jej wartości merytorycznej.

mgr Izabela Śliwińska-Słomska
Szkoła Doktorska Nauk Humanistycznych
Uniwersytet Warszawski
im.sliwinska@uw.edu.pl
© <https://orcid.org/0000-0001-9875-4772>

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

AGAD [Archiwum Główne Akt Dawnych], AZ [Archiwum Zamoyskich], sygn. 688, k. 21–24.

⁴ Krih A.A., Mulina S.A., Danil'čik A. 2020.

Źródła i opracowania publikowane

- Bielski Joachim. 1851. *Dalszy ciąg Kroniki Polskiej zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r.*, wyd. F.M. Sobieszczański, Warszawa, <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/41322/edition/58252/content> (dostęp 13.07.2023).
- Krih Anna Alekseevna, Mulina Svetlana Anatol'evna, Danil'čik Adam. 2020. *Barskie konfederaty v Zapadnoj Sibiri. Biografičeskij slovar'*, Sankt-Peterburg.
- Motylewicz Jerzy. 1994. *Przemiany gospodarcze, demograficzne i ustrojowe*, [w:] *Dzieje Rzeszowa*, 1, red. F. Kiryk, Rzeszów, s. 221–258.